

Сергій Кудін,

кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри теорії,
історії держави і права
та конституційно-правових дисциплін
Академії праці і соціальних відносин
Федерації професійних спілок України

УДК 340.5:340.11

***Теоретико-методологічні аспекти
порівняльного правознавства
у працях М. К. Ренненкампа***

Розвиток національної правової системи початку XXI ст. актуалізує дослідження вітчизняних державно-правових інститутів, правосвідомості, правової культури. Водночас, активізація діалогу та полілогу між світовим, континентальними та національними порядками, компаративізація методології соціально-гуманітарних наук сприяє поступовій, але істотній зміні підходів до вивчення правової та історично-правової реальності. Тому актуальним видається звернення уваги до компаративізму, його прояву у правовій сфері у вигляді правового компаративізму, до компаративного дослідження українського права як важливого інструменту пізнання процесу становлення і розвитку вітчизняного права. Проте важко уявити сучасні розвідки без звернення уваги до характеру перших порівняльних досліджень вітчизняних учених. У зв'язку із викладеним вище, варто оцінити наукову спадщину М. К. Реннен-

кампа, який у другій половині XIX ст. активно здійснював розробку теорії та методології порівняльного правознавства.

Мета статті полягає у вивченні поглядів М. К. Ренненкампа на теоретико-методологічну сферу порівняльного правознавства.

Наукова спадщина М. К. Ренненкампа, отримані вченим наукові результати були предметом вивчення О. В. Зайчука, Т. І. Тарахонич, О. В. Кресіна, М. А. Дамірлі та інших науковців. Проте існує потреба у більш детальному висвітленні поглядів М. К. Ренненкампа на теорію та методологію порівняльного правознавства.

Мета статті полягає у заповненні прогалин у сфері дослідження науковцями ступеня розробки М. К. Ренненкампом проблем теорії та методології порівняльного правознавства.

Як справедливо зазначає О. В. Кресін, «М. К. Ренненкампф першим в

Україні присвятив своє дослідження розвитку теорії та методології порівняльного правознавства» [1, с. 11]. Вчений висловив свої погляди щодо теорії та методології порівняльного правознавства у критичній статті «Про сучасну обробку порівняльного правознавства» (1869 р.). Проте ряд проблем порівняльного правознавства він піднімав і в деяких своїх інших працях.

Вказана стаття була реакцією на вихід у світ у 1869 р. першого номера «Журналу міжнародного права і порівняльного законодавства», започаткованого західноєвропейськими вченими. За словами М. А. Дамірлі, увага і критика науковця були сконцентровані на трьох пунктах: 1. Питанні про інтелектуальні витoki порівняльного правознавства; 2. Проблемах предмету, завдань і методології порівняльного правознавства; 3. Стані порівняльно-правового вивчення права західноєвропейським правознавством [2, с. 41; 3, с. 277].

Перше, на що звернув увагу М. К. Ренненкампф, була помилковість західноєвропейських учених у визначенні ідейно-інтелектуальних «предтеч» порівняльного правознавства. Він критично поставився до праць таких, названих у журналі, вчених, як Ф. Бекон, Г. Гроцій, І. Бентам та Ш. Монтеск'є. Зазначивши, що у цілому вони «стоять на началах всесвітнього законодавства, користуються матеріалом усіх часів, країн і народів», утім названі вчені далекі від порівняльного правознавства сучасного наукового періоду. Підставою так вважати М. К. Ренненкампф визначив: завдання кожного зі вчених, що були не сумісні із завданнями порівняльного правознавства; ступінь підбору ними матеріалу та його обробка; умови тієї епохи, в яких вони працювали. Отож, Г. Гроцій намагався пояснити не закони юридичного розвитку держави, а вічний порядок, підґрунтя природи речей, матеріал використо-

вувався ним задля доведення істинності начал, створених розумом а рiогi. Матеріал же підбирався Г. Гроцієм випадково і без відповідної наукової критики [4, с. 181].

Ф. Бекон турбував більше розрив між теорією і практикою: він намагався їх поєднати у рамках однієї науки, джерелом якої мали стати начала справедливості та публічної користі. І. Бентам науковець вважав критиком існуючих на той час порядків, проте, він вкрай мало звертався до історичних умов розвитку народів, а також до їх етнографії, відривався від умов народного життя [4, с. 181–182].

Більш позитивно М. К. Ренненкампф оцінює наукову діяльність Ш. Монтеск'є. Зокрема, для порівняльного правознавства цінними були погляди Ш. Монтеск'є на поняття закону як виразу необхідних відносин між певними предметами; до таких предметів він відносив як природні, так і соціальні умови [4, с. 182]. Втім, епоха, в якій жив Ш. Монтеск'є, на думку М. К. Ренненкампфа, не мала відповідних умов для розвитку порівняльного правознавства. Зокрема, гальмом учений вважав відсутність у той період історичного погляду на юридичні відносини, слабкі відомості про зв'язок людини з природою, про «фізіологічний розвиток людей та держав». Цікаво, що М. К. Ренненкампф поставив питання про взаємозв'язок між розвитком наукових ідей та соціальними умовами: отже, на його думку, залишки феодалізму, пригнічення людини, необмеженість монархій, туманність уявлень про політичну, духовну, релігійну свободу – не давали змоги вільно розвиватись ідеям порівняльного правознавства [4, с. 182–183]. Саме тому Ш. Монтеск'є не розрізняв причини необхідні та тимчасові, змішував пояснення явищ з їх виправданням, деякі свої думки висловлював в унісон з ідеями представників теорії природного права (наприклад, закон – людський

розум, що керує людьми), а сама наука порівняльного правознавства ототожнювалася з філософією права [4, с. 184].

М. К. Ренненкампф запропонував власну інтерпретацію історії виникнення та еволюції ідей порівняльного правознавства, причому, в його розумінні процес їх прогресивного розвитку набував дискретного характеру. Так, він стверджував, що порівняльним вивченням активно займалися уже у Стародавній Греції (наприклад, Платон, Арістотель) та у Стародавньому Римі. Проте у період феодалізму під впливом загальної ізольованості всіх суспільних сфер, інститутів та установ порівняльним вивченням права, фактично не займалися. Відновлення думки про порівняльну обробку законодавств припадає, за словами вченого, на XVI–XVII ст., і пов'язане з діяльністю юридичної школи гуманістів у Франції та Голландії. Накопичений матеріал з римського права вони намагались пояснити, виокремити його зміст, нарешті – порівняти з ленним, церковним, місцевим, королівським (ордонанси) правом [4, с. 185].

Саме з цього часу, на думку М. К. Ренненкампфа, виявляється вже безперервний і прогресивний розвиток ідей порівняльного правознавства. Вчений наголошує на тому, що на початку XVII ст. починають розвиватись загальна філософія та ідеї природного права, у зв'язку з чим виникає розуміння необхідності у створенні загального порівняльного права. Вчений виділяє дві наукові тенденції цього часу у сфері порівняльного правознавства: перша стосувалась поєднання науки загальної юриспруденції із «порівняльним законодавством» (Гроцій, Бекон, Декарт); друга – надання окремого місця порівняльному законодавству у системі юридичних наук (Лейбніц). Проте матеріали та вчені того часу не були підготовлені до застосування цих ідей [4, с. 185].

Імпульс бурхливому розвитку порівняльного правознавства, як вважає М. К. Ренненкампф, було надано ідейною боротьбою історичної та філософської (реалістичної) шкіл у 20-х роках XIX ст. Результатом цього протистояння стало примирення між ними: представники історичної школи визнали, що окремі положення і законодавчі системи різних народів і часів – є лише приватними явищами і не мають усієї повноти юридичних начал. З іншого боку, «...філософи, у свою чергу, відмовились від безумовних висновків розуму, не підкріплених даними позитивного життя» [4, с. 185].

Науковець зробив два важливі висновки, які, на його думку, віддзеркалили тенденції розвитку порівняльного правознавства з 30-х років XIX ст. Перший висновок стосувався того, що порівняльну обробку права було визнано необхідною умовою історичних та догматичних праць. Другий висновок мав методологічний характер: за словами М. К. Ренненкампфа, порівняння почали розглядати як самостійний метод, що має свої особливі прийоми; він є рівнозначним із позитивним і філософським методами (таку позицію вчений вважав помилковою) [4, с. 186].

Оцінка стану порівняльного вивчення права західноєвропейськими вченими (на кінець 60-х років XIX ст.) є логічним продовженням висвітлення М. К. Ренненкампфом ідейних витоків порівняльного правознавства. Він наголосив як на реальних успіхах, так і на важливих недоліках. Так, беззаперечними позитивами порівняльного вивчення права вчений називає вихід спеціальних журналів з порівняльного правознавства, збільшення у кількісному відношенні праць на вказану тематику. Особливо ним підкреслюються успіхи у порівняльному вивченні державного, судового, торгівельного права, називаються праці західноєвропейських вчених з порівняльної історії права [4, с. 187].

Проте М. К. Ренненкампф приділив достатньо уваги і критичному огляду порівняльного вивчення права у Західній Європі. М. А. Дамірлі справедливо стверджує, що вчений критично оцінив порівняльні розробки з погляду тематичної та просторово-географічної їх обмеженості [2, с. 50–51; 3, с. 283]. Дійсно, М. К. Ренненкампф наголошує, що нерозробленими залишаються такі важливі «частини права», як майнове, поліцейське, фінансове право, історія суспільних класів, державної служби. Окрім того, західноєвропейські вчені залучають законодавчий матеріал вибірково: наприклад, не згадуються кодифіковані акти датчан, шведів, норвежців, голландців, португальців, мало відомим є законодавство Швейцарії, американське та держав Південної Америки. Відсутніми є і праці з вивчення законодавства держав Азії, ісламського, китайського, індійського [4, с. 188].

Як бачимо, М. К. Ренненкампф обстоював думку про залучення до порівняльного вивчення найбільшу кількість фактів юридичного характеру, причому, не обмежуючись лише «цивілізованими» країнами Західної Європи. Він наголошував на значенні таких досліджень: теоретично-наукове значення полягало у з'ясуванні у вказаних народів історії юридичних відносин; практичне – у визначенні суттєвих відмінностей та успіхів законодавства європейських народів, отриманні позитивного досвіду [4, с. 188].

Ще одним суттєвим негативом, на думку вченого, було небажання західноєвропейських науковців знайомитись як із сучасним російським законодавством, так і з історією руської держави і права [4, с. 188–189].

М. К. Ренненкампф окремо зупинився на визначенні предметної сфери порівняльного правознавства, його завдань та методології. Предметом порівняльного правознавства,

на його погляд, мають бути «відносини і дії людські», детерміновані історією (тобто, як вважав дослідник, ті, що змінюються у своїй сутності, формах і свідомості людей), «відносини юридичні». Вчений окреслює коло завдань, які повинне виконувати порівняльне правознавство. По-перше, це – досягнути власний предмет; по-друге, з'ясувати внутрішні причини кожного явища, розкладаючи більш складні причини на прості та елементарні, а результатом такої роботи має бути узагальнення законів, установлення загальних начал; по-третє, знайти всю сукупність причин, що впливають на явища, виявити ступінь і способи дії кожної з них [4, с. 186].

Завдання, що стоять перед порівняльним правознавством, зумовлюють, на думку науковця, вихід за межі безпосереднього предмету вивчення. Юридичні відносини, які не можна пояснити у своїй спеціальній сфері, слід досліджувати у зв'язку з іншими явищами. Саме тому порівняльне правознавство має використовувати матеріал, наданий іншими галузями знань – історією, філологією, землезнавством, деякими природничими науками [4, с. 186–187].

Особливу увагу М. К. Ренненкампф приділяв методології порівняльного правознавства. З позицій позитивізму він великого значення надавав дослідду та спостереженню. Але вважав, що дослід притаманний фізичним наукам, для соціально-гуманітарних же наук властивим є спостереження, «...яке полягає в уважному дослідженні видозмін і взаємного зв'язку явищ та розумовому їх відтворенні»; воно «...має безкінечно багатий матеріал для порівнянь і висновків...» [5, с. 247; 6, с. 251]. Важливість спостереження зумовлювалась, на його думку, тим, що право, будучи явищем соціальним, базується на подвійному характері людини (вона є істотою фізичною та, одночасно, носієм духовного світу); право, на відміну від явищ природи,

виробляється за участю самої людини; соціум має властивість до розвитку по лінії «прогрес» чи «регрес», а прогресивний розвиток у сфері юридичній відбувається у двох напрямках – логічному і органічному [5, с. 233; 6, с. 251–253]. Через призму цих «підстав у праві» він критично поставився до деяких положень утилітарної теорії І. Бентама та еволюційної теорії Г. Спенсера: у них була «...одна й та сама докорінна помилка в методі, і колі дослідження; для одного, й іншого весь світ людський є простий продукт фізичної природи, диференціації і ускладнення; всі психічні явища належать лише розвинутому органічному агрегатам». Тому при дослідженні слід враховувати як духовний світ людини, його розум, так і історичний інтелектуальний розвиток людства [7, с. 7].

Суперечливим є ставлення М. К. Ренненкампа до сутності порівняння та його значення. Слід зазначити, що, як учений, який дотримувався у методологічних питаннях позицій позитивізму, він надавав виключного значення аналізу і синтезу, розглядаючи їх як іманентність процесу пізнання людиною зовнішніх і внутрішніх явищ; абсолютизуючи ці методи, науковець ототожнював їх з індукцією і дедукцією [5, с. 240; 6, с. 245]. М. К. Ренненкампа підкреслював евристичну важливість історично-порівняльного вивчення права, яке він розглядав як ускладнення звичайного способу будь-якого дослідження завдяки пошуку подібності і різниці; догматичний та історичний способи дослідження можуть розширити свої завдання за рахунок порівняння систем та історії права в усіх народів та виявлення між ними подібного і відмінного [5, с. 250; 6, с. 256]. З іншого боку, як зазначалось вище, М. К. Ренненкампа негативно ставився до визнання порівняння як методу: «Порівняння є одне із засобів розуміння і вивчення; але не самостійний метод; він не застосовує і навіть не має незалежних способів розробки, і

користується лише двома загальними шляхами людської думки: аналізом і синтезом...» [4, с. 186].

М. А. Дамірлі справедливо зауважує, що сучасний стан методології науки не дозволяє погодитись із цими висловлюваннями вченого: порівняння, як аналіз і синтез, є одним із логічних прийомів пізнання зовнішнього світу; воно базується на аналогії, принципі типологізації тощо [2, с. 49–50; 3, с. 282]. Додамо, що порівняльно-правовий метод (як і історично-порівняльне вивчення права) за своєю природою включає кілька логічно поєднаних між собою прийомів пізнання, що застосовуються поетапно. Це – зіставлення, протиставлення за певними підставами об'єктів, явищ та процесів правової або історично-правової реальності, які мають між собою «порівнювальний зв'язок», виявлення спільного або відмінного, ідентичного або протилежного тощо, оціночне судження про причини і наслідки та ін.

Таким чином, зі сказаного вище можна зробити такі висновки:

1. М. К. Ренненкампа намагався здійснити експлікацію знань про теорію та методологію порівняльного правознавства на основі ідей соціологічного позитивізму. Ним було окреслено предметну сферу порівняльного правознавства, визначено його завдання та методологічну базу. Предмет включав дослідження правових явищ і процесів в історичній динаміці, а результатом виконання завдань – мало бути встановлення комплексу внутрішніх і зовнішніх причин, що детермінували розвиток права, виявлення загальних засад його еволюції. Можна констатувати, що вчений підтримував ідею порівняльно-історичного вивчення права, поєднання його з соціологічними дослідженнями права, залучення у широкому форматі фактичного матеріалу з різних галузей науки. Особливо варто підкреслити його думку про наукове та практичне

значення проведення порівняльного вивчення права на основі використання надбань народів різних регіонів та континентів.

2. Методологія порівняльного правознавства в інтерпретації М. К. Ренненкампа включала спостереження, яке при дослідженні права мало замінити дослід, притаманний методології природничих наук; великого значення у науковому пізнанні ним надавалось аналізу та синтезу. Порівняльно-правовий же метод не набув у теоретичних розробках вченого самостійного значення, що свідчить про становлення у 60-х роках XIX ст. у вітчизняному

порівняльному правознавстві поглядів на природу вказаного методу.

3. Цінним у науковій спадщині М. К. Ренненкампа є окреслення ним основних етапів виникнення і еволюції ідей порівняльного правознавства. Він обстоював думку про їх загальноісторичний прогресивний розвиток, але у період Середньовіччя порівняльно-правові розробки через низку об'єктивних причин були припинені. Відродження таких досліджень припадає на початок XVII ст., але бурхливий розвиток порівняльного правознавства відбувається у 20-х роках XIX ст. як наслідок протистояння історичної та філософської шкіл.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. *Порівняльне правознавство: Антологія української компаративістики XIX–XX століть* / за ред. О. В. Кресіна; упоряд. : О. В. Кресін, К. О. Черниченко, О. В. Ткаченко. – К. : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України; Вид-во «Логос», 2008. – Серія наукових видань «Енциклопедія порівняльного правознавства». – Вип. 5. – 414 с.

2. *Дамирли М. А. Сравнительно-правовая наука в Украине: теоретико-методологические традиции (XIX – начало XX вв.)* : [науч.-учеб. изд.] / М. А. Дамирли. – Одесса : Феникс, 2007. – 96 с.

3. *Дамирли М. А. Западноевропейское сравнительное правоведение на рубеже 60–70-х годов XIX ст.: опыт критического анализа Н. К. Ренненкампа* / М. А. Дамирли // Наукові праці Одеської національної юридичної академії. – 2006. – Т. 5. – С. 276–284.

4. *Ренненкампа Н. К. О современной обработке сравнительного правоведения* / Н. К. Ренненкампа // Заря. – 1869. – № 3. – С. 177–190.

5. *Ренненкампа Н. К. Очерки юридической энциклопедии* / Н. К. Ренненкампа. – К.; СПб. : Издание Н. Я. Оглоблина, 1880. – Изд. II. – 286 с.

6. *Ренненкампа Н. К. Юридическая энциклопедия* / Н. К. Ренненкампа. – К.; СПб. : Издание книгопродавца Н. Я. Оглоблина, 1907. – Изд. III. – 295 с.

7. *Ренненкампа Н. К. Рецензия на книгу: Ярош К. Н. Иеремия Бентам, его отношение к учению о естественном праве.* – X., 1886. / Н. К. Ренненкампа // Университетские известия. – 1887. – Кн. 3. – С. 1–8.

Кудін С. В. Теоретико-методологічні аспекти порівняльного правознавства у працях М. К. Ренненкампа

У статті досліджено розробку М. К. Ренненкампом теорії та методології порівняльного правознавства. Встановлено, що вчений визначив предмет цієї науки, її завдання та методологію. Доведено, що він підтримував ідею порівняльно-історичного вивчення права, поєднання його з соціологічними дослідженнями права, якнайширшого використання фактичного матеріалу з різних галузей науки.

Ключові слова: наукова спадщина М. К. Ренненкампа; теорія порівняльного правознавства; методологія порівняльного правознавства; порівняння.

Кудин С. В. Теоретико-методологические аспекты сравнительного правоведения в трудах Н. К. Ренненкампа

В статье исследовано разработку Н. К. Ренненкампом теории и методологии сравнительного правоведения. Установлено, что ученый определил предмет этой науки, её задания и методологию. Доказано, что он поддерживал идею сравнительно-исторического изучения права, объединения его с социологическим исследованием права, наиболее широкого использования фактического материала из разных отраслей науки.

Ключевые слова: научное наследие Н. К. Ренненкампа; теория сравнительного правоведения; методология сравнительного правоведения; сравнения.

Kudin S. Theoretical and methodological aspects of comparative law in the writings of M. K. Rennenkampf

The article examines the development of M. K. Rennenkampf's theory and methodology of comparative law. It is established that the scientist identified the subject of comparative law, its objectives and methodology. It is proved that he supported the idea of comparative historical study of law, its combination with sociological study of law, the widest usage of actual material from different areas of science.

Key words: scientific heritage of M.K. Rennenkampf, theory of comparative law, comparative law methodology, comparison.